

Opole, 09.10.2020 r.

dr hab., prof. UO Daniel Pietrek
Kierownik Katedry Literatury Niemieckojęzycznej
Instytut Nauk o Literaturze
Uniwersytet Opolski
pl. Kopernika 11, 45-040 Opole

**Recenzja pracy doktorskiej mgra Pawła Meusa
pt. „Zwischen Schlesien und Berlin. Die narrative Gestaltung der Welt
im Werk Alfred Heins“ („Pomiędzy Śląskiem a Berlinem. Narracyjne
kształtowanie świata w twórczości Alfreda Heina”), Katowice 2020**

1. Uwagi wstępne

Obserwowane od przełomu politycznego 1989/1990 zainteresowanie kulturą i literaturą regionalną, ‘regionalnymi’ autorami i zjawiskami kulturowymi widać nie tylko na przykładzie autorów i tematów związanych z literaturą (górnio)śląską. Zwrot ku zagadnieniom związanym z regionem, regionalizmem, małą ojczyzną – określany często, dla odróżnienia od wcześniejszych tendencji, nowym regionalizmem¹ – jest, jak słusznie zauważa Elżbieta Rybicka, z jednej strony strategią emancypacyjną i krytyczną odpowiedzią na Wielkie Opowieści Narodowościowe, a z drugiej (co też warto mieć na uwadze) reakcją na globalizacyjne atocie i nie-miejsca. Zwrot ten otwiera perspektywę na lokalność, przypomina i odsłania te przestrzenie, które można określić jako tożsamościowo twórcze, i to niezależnie od tego, czy odwołują się one do miejsc czy wydarzeń realnych, czy jedynie wyobrazonych, niemających żadnych referencji materialnych i istniejących jedynie na swoistej regionalnej mapie mentalnej. Bardzo ważnym elementem tego właśnie tożsamościowo twórczego ‘odpominania’ są też prace poświęcone zapomnianym (z różnych przyczyn) w ostatnich dziesięcioleciach autorom, twórcom czy artystom. W ten nurt właśnie wpisuje się oceniany przeze mnie doktorat mgra Pawła Meusa „Pomiędzy Śląskiem a Berlinem. Narracyjne kształtowanie świata w twórczości Alfreda Heina”.

¹ E. Rybicka, *Zwrot topograficzny w badaniach literackich*, w: T. Walas, R. Nycz, *Kulturowa teoria literatury 2. Poetyki, problematyki, interpretacje*, Kraków 2012, s. 320.

2. Struktura pracy

Konstrukcja rozpisanej na sześć części pracy (wliczając jej wstęp i podsumowanie) jest stosunkowo przejrzysta i czytelna, choć nie pozbawiona pewnych, wynikających z takiej konstrukcji, pułapek. Zanim przejdę do ich dokładniejszego opisu, krótko naszkicuję strukturę tego doktoratu. We wstępie autor zawarł podstawowe tezy rozprawy oraz najważniejsze elementy metodologiczne swojej rozprawy, a ponieważ brak jest rozdziału lub podrozdziału „metodologicznego” tej pracy, to właśnie wstęp wypełnia tę funkcję (będąc tym samym integralnym elementem całości, a nie jedynie zagajającym temat wprowadzeniem). W rozdziale pierwszym mgr Meus w bardzo szczegółowy sposób odtwarza biografię Heina na podstawie dostępnych archiwaliów i jakkolwiek mam pewne zastrzeżenie do sposobu tej rekonstrukcji, tym niemniej chciałbym podkreślić, że fakt, iż autor doktoratu oparł swój opis na bardzo szczegółowo przeprowadzonej kwerendzie archiwalnej, stanowi jeden z najważniejszych atutów tej pracy. Niezależnie od wymienionych poniżej elementów, wymagających ponownego przemyślenia przed wydaniem pracy drukiem (na co praca ta niewątpliwie zasługuje), **elementy wynikające z analizy archiwaliów** powodują, że monografia ta **pozostanie na trwałe jednym z najważniejszych punktów odniesienia w badaniach nad twórczością Heina**. Drugi rozdział (czyli trzecia część pracy) ma charakter historyczno-literacki, stanowiący rozszerzenie i uzupełnienie poprzedniego rozdziału: w sposób syntetyczny opisuje i analizuje całość dorobku literackiego Heina, dzieląc go (to bardzo dobre rozwiązanie!) na twórczość poetycką, prozatorską i dziennikarską. W dwóch kolejnych rozdziałach natomiast mgr Meus dokonuje jeszcze dokładniejszej analizy, tym razem wybranych już utworów, które odnoszą się do tematycznie najważniejszych doświadczeń pochodzącego z Bytomia autora: świata (a dokładniej nawet frontu) w trakcie I Wojny Światowej oraz prób uporządkowania tego świata po jej zakończeniu. W tych rozdziałach autor rozprawy doktorskiej w dużo większym stopniu, niż ma to miejsce w rozdziałach poprzednich, korzysta z aparatu teoretycznego, jego analizy i interpretacje mają naukowy, literaturoznawczy charakter i nie są jedynie krótkim, syntetycznym opisem treści i głównych wątków tematycznych opisywanych utworów, jak to ma nieraz miejsce w rozdziałach wcześniejszych. I właśnie z tym aspektem związana jest moja uwaga krytyczna dotycząca struktury jako całości. Pozostając przy tym układzie² uważam, że autor powinien – szczególnie w rozdziale pierwszym, ale częściowo i w rozdziale drugim – nie

² Decyzja, żeby rozdzielić te obszary w pracy (w formie rozdziałów) i nie podążać jedynie porządkiem chronologicznym ma dla tej pracy sens, wymaga jednak jakiegoś dodatkowego „połączenia” pomiędzy tymi częściami, np. w formie odsyłaczy.

ograniczać się jedynie do bardzo „pozytywistycznego” referowania archiwaliów (przykłady zaprezentuję poniżej), ale choćby jedno-, dwuzdaniowo je komentować i kontekstualizować, odwołując jednocześnie czytelnika do późniejszych podrozdziałów, w których będzie to bardziej szczegółowo wyjaśnione.

3. Ocena poszczególnych rozdziałów

3.1. Wstęp

We wstępie pracy mgr Meus zawarł czytelnie podstawowe cele i tezy rozprawy oraz jej najważniejsze elementy metodologiczne. Rama teoretyczna została zarysowana precyzyjnie, stosunkowo skromnego nagromadzenia terminologicznych „wytycznych” nie uważam za wadę a raczej zaletę tej części (np. bardzo słuszne odwołania do Micela Foucaulta i Henri Lefebvre’a odnoszą się tylko do tych elementów, które dla pracy mogą być istotne). Moje zarzuty dotyczą jedynie jej pewnych elementów: autor pisząc, że jego celem jest rekonstrukcja życia i kariery literackiej Heina (s. 8), stwarza wrażenie (czasem niestety towarzyszące w kolejnych rozdziałach), jakby chciał dokonać opisu życia i twórczości w duchu biografii XIX-wiecznych. Przeformułowanie tego elementu we wstępie i uzupełnienie go o bogatą literaturę dotyczącą „Autorschaft”³ zmieniłoby rozłożenie niektórych akcentów również w pozostałych rozdziałach. Nie mogę się również zgodzić z jednoznacznie sformułowaną opinią autora na pierwszej stronie wstępu, jakoby tereny Górnego Śląska, jak i Prus Wschodnich nie odgrywały w polityce kulturalnej zarówno RFN, jak i NRD szczególnej roli (a jedynie rolę marginalną). Oczywiście, rola tych przestrzeni kulturowych w polityce RFN i NRD była różna, ewoluowała na przestrzeni dziesięcioleci, i wynikający z tego jej opis jest niejednoznaczny, ale tak sformułowana teza jest zbyt daleko idącym uproszczeniem.

3.2. Rozdział 1

Bardzo podoba mi się sposób, w jaki mgr Meus zapowiada we wstępie do tego rozdziału, że jego układ, objętość i zwartość wynikają bezpośrednio z dokumentów i archiwaliów, które są jego podstawą. Niezwykle skrupulatna i dokładna praca archiwalna, będąca podstawą tej rozprawy, skutkuje jej wysoką oceną, ponieważ niezależnie od oceny przyjętych założeń metodologicznych, rzetelnie wykonana kwerenda w archiwach powoduje, że praca ta zawsze

³ Por. m.in.: Künzel, Christine / Schönert, Jörg (Hrsg.): *Autorinszenierungen: Autorschaft und literarisches Werk im Kontext der Medien*. Würzburg 2007; Parr, Rolf: *Autorschaft. Eine kurze Sozialgeschichte der literarischen Intelligenz in Deutschland zwischen 1860 und 1930*. Heidelberg 2008; Tommek, Heribert: *Der lange Weg in die Gegenwartsliteratur*. Berlin 2015. Przy tej okazji zadawane przez autora pytanie o znaczenie górnośląskiego pochodzenia autora dla jego twórczości (s. 9) uzyskałoby adekwatny fundament teoretyczny.

już będzie punktem odniesienia do badań nad twórczością tego pisarza. Rozdział ten w sposób rzeczywisty wypełnia luki badawcze związane z twórczością Heina, prezentując po raz pierwszy wiele elementów biograficznych, które do tej pory nie były znane. Przed oddaniem pracy do druku (do czego raz jeszcze zachęcam!), rozważyłbym jednak korektę dwóch elementów: w tej części pracy odczuwalny jest niejednokrotnie brak krytycznego dystansu do opisywanego bohatera, jak i brak większego dystansu do relacji i sposobu opowiadania życiorysu Heina na podstawie materiałów zgromadzonych przez Annke-Margarethe Kanuer, która przecież (z różnych względów) nie była osobą bezstronną. Próby falsyfikacji (tam gdzie to możliwe) obrazu wyłaniającego się z opowieści asystentki Heina oraz narracyjne rozgraniczenie w rozprawie tego, co bezsprzecznie wynika z archiwaliów (z jednej strony) i tych elementów, które opierają się tylko na korespondencji lub wspomnieniach Annke-Margarethe Kanuer, wzmocniłyby⁴ jeszcze oparte na dokumentaryzmie walory tej pracy. Drugim elementem, który należałoby poprawić, jest brak odpowiednich komentarzy, które – choćby zdawkowo - kontekstualizowałyby opisywane wydarzenia, odwołując jednocześnie czytelnika do późniejszych podrozdziałów pracy. Przykładowo, na stronie 68 mgr Meus opisuje, że w roku 1931 Heim napisał powieść (z zabarwieniem kryminalnym) pod tytułem „Raetsel um Grazia”, która została wydana w jednym z czasopism w 1940 r. i nie ma nawet zdania komentarza (w tej części pracy!), jakie były wymogi stawiane przez propagandę nazistowską takim publikacjom i na ile powieść Heina wypełniała te cele. Brak kontekstu dla opisywanych utworów przed rokiem 1933, w czasach kielkującego i rodzącego się faszystwu jeszcze bardziej ‘kłuje w oczy’ czytelnika po 1933. A fragmenty, w których autor rozprawy (str. 73) z jednej strony mówi o tym, że Hein dystansuje się wobec polityki NSDAP (cytując na potwierdzenie stosowny fragment listu), i równocześnie kwituje koniec tego listu (który u Heina brzmi: „Um für den nationalen Sozialismus mich einzusetzen, brauche ich Herrn Hitler nicht...” [nie potrzebuję Hitlera, żeby orędownąć za narodowym socjalizmem]), że stałość poglądów nie pozwalała Heinowi na rezygnację z „republikańskich ideałów” (s. 73), wymaga jednak bardziej pogłębionego komentarza i kontekstualizacji. Tym bardziej, że z zaprezentowanego opisu wynika, iż Hein do samego końca wojny zabiega o propagowanie swojej twórczości (str. 94: Willibald Koehler próbuje 20 stycznia 1945 r. w Nysie i 27 stycznia 1945 r. w Opolu zorganizować wieczory z twórczością pisarza!).

3.3. Rozdział 2

⁴ Taki pozytywny przykład występuje np. na s. 66, gdzie w narracji rozprawy wyraźnie jest zaznaczone, że prezentowane później konsekwencje (odmowa rozwodu ze strony żony) są perspektywą Annke-Margarethe Kanuer.

Rozdział drugi (trzecia część pracy) ma charakter przeglądowny: uzupełnia, porządkuje i w znacznym stopniu kontekstualizuje dorobek literacki Heina. Autor opisując np. poszczególne tomiki poezji (str. 108-113), umiejętnie odnosi je do nurtów i epok literackich, wyjaśnia elementy charakterystyczne dla poetki Heina, a uwagi te konfrontuje z odpowiednio dobraną literaturą przedmiotu. W części poświęconej prozie bytomskiego pisarza tych odnośników jest mniej (najczęściej inicjują jedynie fragment opisu poświęcony jakiemuś utworowi) i ich uzupełnienie (wzorem części analizującej lirykę) wpłynęłoby korzystnie na pracę. W części poświęconej twórczości publicystycznej ponownie pozytywnie należy podkreślić ogrom materiału, który został poddany analizie. Stanowisko mgra Meusa jest w tym rozdziale dużo bardziej zdystansowane (wobec opisywanego autora) niż to miało miejsce w rozdziale poprzednim, jakkolwiek można i tutaj odczytać próby swoistego rehabilitowania bohatera swojej monografii (np. zawarte na str. 127 sformułowanie o „pozornym propagowaniu narzuconych przez nazistowską cenzurę treści” w przypadku „Kriegsbücher der deutschen Jugend”). Generalnie widać brak (szczególnie w podrozdziale „Die idyllische Friedenswelt”) w wymienionych kontekstach odniesienia się szerszego omówienia zjawisk związanych z „Heimatkunst”, która powstała przecież jako reakcja na modernizm w literaturze i kulturze niemieckiej na przełomie XIX i XX wieku. „Heimatkunst” celowo podkreślała wszystkie – zarówno cywilizacyjne, jak i antymetropolitalne – afekty na korzyść „konserwatywno-agrarnej restauracji”⁵ i rasistowskich nurtów. I tak np. wielokrotnie do 1945 roku wznawiana dwutomowa historia literatury niemieckiej Adolfa Bartelsa, która stała się jedną z podstaw narodowo-rasistowskiego i antydemokratycznego myślenia oraz kształtowała takie patrzenie na świat, jak i na literaturę wyedukowanych warstw mieszczaństwa niemieckiego, została napisana i wydana zaraz na początku XX wieku, w latach 1901, 1902. Bardzo duża część tekstów, które po dojściu nazistów do władzy znalazły się w państwowym kanonie, została napisana już wcześniej. Bestseller Hansa Grimma *Volk ohne Raum* powstał w 1926 roku, a jeszcze wcześniej, bo w 1912 roku powstała np. powieść Waltera Bloema *Volk wider Volk*. Ogromna popularność tych tekstów jeszcze przed 1933 rokiem pokazuje, że prezentowane w nich wartości i estetyka odpowiadały na jakieś zapotrzebowania społeczne. I w tym spektrum lokuje się również duża część utworów Heina i dlatego ich odniesienie do „Heimatliteratur” uważam za zasadne (przy okazji również uwzględnienie monografii Waltera Fähndersa: „Avantgarde und Moderne 1890–1933”). Konteksty związane natomiast z literaturą III Rzeszy

⁵ Fähnders, Walter: *Avantgarde und Moderne 1890–1933*. Stuttgart 1998, s. 94.

łatwo byłoby skomentować odnosząc je do fundamentalnego w tym temacie opracowania Huberta Orłowskiego „Literatura w III Rzeszy” (Poznań, 1975).

3.4. Rozdział 3 i 4

Rozdziały trzeci i czwarty przynoszą analizę świata w trakcie I Wojny Światowej oraz po jej zakończeniu. Autor z dużą wprawą i suwerennością pokazuje w nich, że przedstawienie rzeczywistości i realizowane różne typy narracji (i zmiennych fokalizacji) zależą od opisywanych przestrzeni. Również w tym rozdziale (czas po I Wojnie Światowej) pojawia się wątek opozycji pomiędzy miastem a wsią, dla którego użyteczne byłoby odniesienie do „Heimatkunst”. Generalnie jednak w tych rozdziałach mgr Meus wykazuje się dobrą znajomością aparatu teoretycznego, który potrafi odpowiednio wykorzystać dla przeprowadzanych analiz i interpretacji.

4. Podsumowanie i konkluzje

Mgr Paweł Meus swoją rozprawę zamyka bardzo krótkim i syntetycznym rozdziałem podsumowującym. Praca jest napisana bardzo poprawnym, precyzyjnym językiem. Co warto podkreślić, brak w niej (poza nielicznymi wyjątkami!) błędów interpunkcyjnych, czy gramatycznych. Nie mam także zastrzeżeń do jej strony formalnej a całość czyta się bardzo dobrze. Reasumując: rozprawa mgra Pawła Meusa jest **bardzo ważnym i bardzo cennym** wkładem w badania nad twórczością Alfreda Heina, a szerzej - **ważnym wkładem** w badania śląskoznawcze. Szczególnie pozytywna ocena dotyczy skrupulatnie wykonanej pracy archiwalnej. Drobne „potknięcia” lub też elementy wymagające doprecyzowania wynikają z pionierskiego charakteru ocenianej dysertacji, brakowało bowiem do tej pory jakiegokolwiek większego opracowania twórczości bytomskiego autora. Autor podjął się bardzo ambitnego zadania badawczego i wywiązał się z niego w stopniu bardzo dobrym. Stwierdzam, że rozprawa doktorska „Pomiędzy Śląskiem a Berlinem. Narracyjne kształtowanie świata w twórczości Alfreda Heina” spełnia warunki określone w art. 13. 1. ustawy z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki. Przedłożona rozprawa doktorska stanowi oryginalne rozwiązanie problemu naukowego, oraz wykazuje ogólną wiedzę teoretyczną Kandydata w danej dyscyplinie naukowej (literaturoznawstwie) oraz umiejętność samodzielnego prowadzenia pracy naukowej. Tym samym wnioskuję o dopuszczenie mgra Pawła Meusa do dalszych etapów przewodu doktorskiego.